

Rupantaran : A Multidisciplinary Journal
 Vol. VIII : pp 119-131, February, 2024
 ISSN (Print) : 2091-0061, ISSN (Electronic) : 2738-9960
 DOI: <https://doi.org/10.3126/rupantaran.v8i01.65209>
 Research Management Cell (RMC)
 Dhankuta Multiple Campus, Dhankuta
 Tribhuvan University, Nepal

शिक्षण सिकाइमा बहुबौद्धिकता सिद्धान्तको उपयोग

तिलकप्रसाद लम्साल, पिच् डी^१

Email: tilaklamsal522@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा शिक्षकले शिक्षण सिकाइ गर्दा बहुबौद्धिकता सिद्धान्तको आधारमा शिक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकताका सम्बन्धमा छलफल गरिएको छ । बहुबौद्धिकता सिद्धान्तको उपयोगसम्बन्धमा भए गरेका पूर्वकार्यहरूलाई हेर्दा बालबालिकाहरूका विभिन्न प्रकारका प्रतिभा प्रस्फुटनका लागि हाम्रा विद्यालयहरूमा शिक्षकले शिक्षण सिकाइ कार्यकलाप सञ्चालन गर्दा हवार्ड गार्डनर (सन् १९४३) को बहुबौद्धिकता सिद्धान्तको ख्याल कमै गर्ने गरेको पाइन्छ । यही तथ्य नै यस लेखको प्राज्ञिक समस्या हो । यो समस्याको समाधानका लागि गार्डनरद्वारा प्रतिपादित बहुबौद्धिकताको सैद्धान्तिक परिचयका सापेक्षतामा शिक्षकले शिक्षण सिकाइ गर्दा बहुबौद्धिकता सिद्धान्तलाई उपयोग गरेर शिक्षण कार्य गर्न प्रेरित गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो । गार्डनको 'मल्टिपल इन्टेलिजेन्सेज' भन्ने सिद्धान्तलाई यस लेखको सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित यस लेखमा मूलतः पुस्तकालय कार्य र इन्टरनेटका वेबसाइटबाट सङ्कलित सामग्रीहरूलाई वर्णनात्मक अध्ययन विधिको प्रयोग गरेर निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यस सन्दर्भमा गार्डनरको बहुबौद्धिकता सिद्धान्तका नौवटा बौद्धिकताहरू शाब्दिक/भाषिक बौद्धिकता, तार्किक/गणितीय बौद्धिकता, स्थानगत/दृश्यात्मक बौद्धिकता, शारीरिक-गतिक बौद्धिकता, साङ्गीतिक बौद्धिकता, अन्तः वैयक्तिक बौद्धिकता, अन्तर वैयक्तिक बौद्धिकता, प्रकृतिवादी बौद्धिकता र आध्यात्मिक/अस्तित्ववादी बौद्धिकताका सम्बन्धमा प्रकाश पाउँँ कक्षाकोठामा शिक्षकले सञ्चालन गर्न सक्ने विविध सिकाइ क्रियाकलापलाई उद्घाटित गर्ने काम गरिएको छ । बालकमा अनेक प्रतिभाहरू विद्यमान हुन सक्छन् । शिक्षकले कक्षामा उनीहरूको रुचि र चाहनाअनुसारका कक्षा कार्यकलाप सञ्चालन गर्न सकेमा खास बालकका खास बौद्धिकताको उजागर हुन गई खास क्षेत्रमा उनीहरू दक्षता हासिल गर्न सक्षम हुन्छन् भन्ने प्रस्तुत लेखको निष्कर्ष रहेको छ ।

^१ लेखक नेपाल खुला विश्वविद्यालय, ललितपुरमा नेपाली विषयको उपप्राध्यापक पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

शब्दकुञ्जी : दक्षता, प्रतिभा, बहुबौद्धिकता, शिक्षण, सिकाइ

परिचय

हामी बोलचालको भाषामा प्रतिदिन बुद्धि शब्दको प्रशस्त प्रयोग गरिरहेका हुन्छौं । यस शब्दले स्मरण, तार्किक चिन्तन आदि गुणलाई बुझाउँछ । बुद्धिलाई मानसिक योग्यता मानिन्छ । 'बुध्' धातुमा 'क्तिन्' (ति) प्रत्यय लागेर (बुध्+ 'क्तिन्' (ति) व्युत्पत्ति भएको बुद्धि शब्दको अर्थ प्रज्ञा, मति, चेतना, ज्ञान, सोचविचार गर्ने शक्ति, अक्कल, सम्वित् हुन्छ (बराल, २०६८, पृ.५३०) । त्यसै गरी 'बुद्धि'शब्दमा 'ठक्' (इक) प्रत्यय लागेर (बुद्धि+ठक् (इक) बौद्धिक शब्दको व्युत्पत्ति भएको र यसको शब्दार्थ बुद्धिसम्बन्धी, बुद्धिको, बुद्धिबाट पैदा भएको हुन्छ (बराल, २०६८, पृ. ५३२) । त्यही 'बौद्धिक'शब्दमा 'ता'प्रत्यय लागेर (बौद्धिक+ता) बौद्धिकता शब्दको निर्माण भएको हो, जसको अर्थ बौद्धिक हुनाको भाव वा अवस्था हुन्छ (पोखरेल, २०५०, पृ.९८८) । त्यस्तै 'बहु' शब्दको अर्थ धेरै, अनेक, ज्यादा, दुईभन्दा अधिक, प्रचुर, अनेक, बहुल हुन्छ (बराल, २०६८, पृ.५२५) । यसरी बहु र बौद्धिकता मिलेर बहुबौद्धिकता शब्दको निर्माण भएको देखिन्छ । बुद्धि, प्रतिभा र बौद्धिकतालाई पर्यायवाचीका रूपमा पनि लिने गरिन्छ । 'बुद्धि'लाई अङ्ग्रेजीमा 'इन्टेलिजेन्स' शब्दको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । 'इन्टेलिजेन्स' शब्द ल्याटिन भाषाको 'इन्टिलिगेर' शब्दबाट निर्माण भएको हो, जसको अर्थ कुनै कुरा बुझ्न वा बुझ्नका लागि माध्यम बन्नु भन्ने हुन्छ (वासरम्यान र टुल्स्की, सन् २००५, पृ.१४) । सबै व्यक्तिमा समान बुद्धि हुँदैन । व्यक्ति असमान हुने मुख्य कारण नै बुद्धिको विविधता हो । बुद्धि अमूर्त हुन्छ तर बालकको विकासमा यो महत्त्वपूर्ण घटक हो । विद्यार्थीका सबै प्रकारका विकास बुद्धिसँग सम्बन्धित छ किनभने सिकाइ बुद्धिमा निर्भर हुन्छ ।

बुद्धिको स्वरूपका विषयमा मनोवैज्ञानिकहरूमा धेरै मतभेद पाइन्छ । बुद्धि (इन्टेलीजेन्स) के हो भन्नेसम्बन्धी बुद्धिको स्वरूपको पूर्णरूपले व्याख्या गर्न वा त्यसलाई बुझाउनका लागि मनोवैज्ञानिकहरूले बुद्धिका केही सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरेका छन्, जस्तै : थसटनको बहुखण्ड सिद्धान्त, वर्ट एवं वर्ननको क्रमिक महत्त्वको सिद्धान्त, गिलफोर्डको त्रिविमीय वा बुद्धि संरचनाको सिद्धान्त, केटलको सिद्धान्त, गार्डनरको बहुबुद्धि सिद्धान्त आदि (बन्दे, सन् २०१९, मे ३) । सबै शिक्षार्थीहरू एउटै क्षमता र सम्भाव्यता लिएर आएका हुँदैनन्, शिक्षकले सिकाउँदा शिक्षार्थीका वैयक्तिक भिन्नताउपर ख्याल राखी सोअनुरूप सिकाइ शिक्षण कार्यकलापको संयोजन तथा सञ्चालन गर्नुपर्छ (अधिकारी, २०५०, पृ.१४) हरेक व्यक्ति फरक फरक क्षमता लिएर जन्मिएको हुन्छ, त्यही क्षमतालाई प्रतिभा भनिन्छ । हरेक व्यक्तिमा जन्मजात रूपमा रहेको विशेष क्षमता नै प्रतिभा हो (गार्डनर, सन् १९८३, पृ.६) । मानिसले आफ्नो जीवनमा आइपर्ने नयाँ नयाँ समस्याहरूलाई समाधान गर्न सक्ने दक्षता वा क्षमता नै प्रतिभा हो । हरेक व्यक्तिमा जन्मजात रूपमा विशेष क्षमता रहेको हुन्छ । त्यो व्यक्तिमा रहेको समस्या समाधान गर्न सक्ने क्षमता नै प्रतिभा हो (मुरे, सन् २०१६, पृ.१८) । व्यक्तिका रुचि र अनुभवले पछि ती क्षमताहरू विकसित हुँदै जान्छन् र त्यो व्यक्ति कुनै पनि समस्याको पहिचान गरी समाधान गर्न सक्षम हुन्छ । त्यसैले शिक्षण सिकाइ गर्दा व्यक्तिगत भिन्नता वा प्रतिभालाई विशेष ध्यान दिनुपर्दछ ।

प्रतिभालाई एउटै दृष्टिकोणबाट मात्र जाच्न सकिने परम्परागत धारणालाई परिवर्तन गर्दै हवर्ड गार्डनरले सन् १९८३ मा 'फ्रेम्स अफ माइण्ड' भन्ने पुस्तकमा फरक फरक दृष्टिकोणबाट प्रतिभाको विश्लेषण गरी पहिलो पटक बहुप्रतिभा/ बहुबौद्धिकताको सिद्धान्तको प्रतिपादन गरे (हेमिङ्ग, सन् २००८, पृ.१३) । मनोवैज्ञानिक हावर्ड गार्डनर (Howard Gardner) ले सन् १९८३ मा शाब्दिक/भाषिक बौद्धिकता, तार्किक/गणितीय बौद्धिकता, स्थानगत/दृश्यात्मक बौद्धिकता, शारीरिक-गतिक बौद्धिकता, साङ्गीतिक बौद्धिकता, अन्तः वैयक्तिक बौद्धिकता, अन्तर वैयक्तिक बौद्धिकता गरी सात प्रकारका बौद्धिकता रहेको बताएका थिए । त्यसपछि सन् १९९८ मा प्रकृतिवादी बौद्धिकतालाई जोडेर आठ प्रकारका बनाएका थिए भने सन् २००० मा अस्तित्ववादी बौद्धिकतालाई थप गरेर नौवटा बौद्धिकता रहको कुरा व्यक्त गरेका थिए । बालकमा उपर्युक्त विविध प्रकारका बौद्धिकता विद्यमान रहने हुनाले उनीहरूको प्रतिभाको उजागर गर्न उनीहरूकै क्षमता र रुचिअनुसार शिक्षण सिकाइ गर्न शिक्षकमा बहुबौद्धिकता सिद्धान्तको ज्ञान हुनु जरुरी हुन्छ । अतः प्रस्तुत लेखमा गार्डनरको बहुबौद्धिकता सिद्धान्त र शिक्षण सिकाइमा यसको उपयोगलाई अध्ययनको विषय बनाइएको छ ।

बहुबौद्धिकता सिद्धान्तको उपयोगलाई विषय बनाएर एकातिर प्राज्ञिक लेखहरू कमै प्रकाशित भएका छन् भने अर्कातिर बालबालिकाहरूका विभिन्न प्रकारका प्रतिभा प्रस्फुटनका लागि हाम्रा विद्यालयमा शिक्षकहरूले शिक्षण सिकाइ कार्यकलाप सञ्चालन गर्दा बहुबौद्धिकता सिद्धान्तको ख्याल कमै गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैले यस अभावलाई पूर्ति गर्न प्रस्तुत लेखमा गार्डनरद्वारा प्रतिपादित नौवटै बौद्धिकताको प्रकार के कस्ता छन् र बालबालिकाहरूमा अन्तर्निहित प्रतिभाहरूको प्रस्फुटनका लागि शिक्षकहरूले के कस्ता सिकाई कार्यकलाप सञ्चालन गर्नुपर्छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासालाई समस्याकथनको रूपमा लिइएको छ र तिनै समस्याहरूलाई केन्द्रमा राखेर वर्णन, विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

विधि तथा सामग्री

यो लेख गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित छ । लेखका लागि पुस्तकालय र इन्टरनेटका वेबसाइटबाट आवश्यक सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको प्रस्तुतीकरणका लागि वर्णनात्मक अध्ययन विधिको उपयोग गरिएको छ । बालकको प्रतिभा प्रस्फुटनका लागि शिक्षकले कक्षाकोठामा गर्न सक्ने गतिविधिलाई अमेरिकी मनोवैज्ञानिक हावर्ड गार्डनरद्वारा प्रतिपादित बहुबौद्धिकता सिद्धान्तको सापेक्षतामा विश्लेषण गरिएको छ ।

परिणाम र छलफल

बहुबौद्धिकता सिद्धान्तलाई शिक्षण सिकाइमा उपयोग गर्न सकिने तथ्यसम्बद्ध सङ्कलित सामग्रीको छलफल गर्दै प्राप्त परिणामका आधारमा बहुबौद्धिकता सिद्धान्तका मान्यता, यसका प्रकार र शिक्षकले कक्षामा गर्न सकिने कार्यकलापहरूलाई यस शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बहुबौद्धिकताको सिद्धान्त (Theory of Multiple Intelligences) लाई अमेरिकी मनोवैज्ञानिक हार्वर्ड गार्डनर (सन् १९४३) ले प्रतिपादन गरेका हुन् । शिक्षार्थीहरूमा विद्यमान विभिन्न प्रकारका प्रतिभाहरूसँग सम्बन्धित यो एक मनोवैज्ञानिक सिद्धान्त हो । हार्वर्ड विश्वविद्यालयको हार्वर्ड ग्रेजुएट स्कुल अफ एजुकेशनका संज्ञान र शिक्षाका प्रोफेसर गार्डनरद्वारा यस सिद्धान्तका माध्यमबाट मानव बुद्धिको अवधारणालाई अझै बढी विशिष्ट रूपमा परिभाषित गरिएको छ र बुद्धिको मापनका लागि पूर्वस्थापित सिद्धान्त कुन सीमासम्म वैज्ञानिक छन् भन्ने आँकलन गर्ने कोसिस गरिएको छ ।

परम्परागत रूपबाट बुद्धिको जुन परिभाषा दिइएको छ, त्यो सङ्कीर्ण छ र यसले मानिसमा विद्यमान विभिन्न प्रकारका क्षमताहरूको समुचित प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैन भन्ने विचार गार्डनरको बहुप्रतिभा/बहुबौद्धिकताले व्यक्त गरेको पाइन्छ । जसरी कुनै बालक सजिलोसँग दुना (२×२=४) याद गर्न सक्छ त्यसरी नै अर्को बालक झन् बढी प्रतिभाशाली भए पनि त्यो दुना कण्ठ गर्न नसक्ने स्थिति हुन्छ । यसरी दोस्रो बालक कुनै दोस्रो प्रकारको बुद्धिमा बढी प्रभावशाली हुन सक्छ वा त्यो बालक दुनाको प्रक्रियालाई फरक तरिकाले हेर्न सक्छ । जसका कारण उसको प्रगाढ गणितीय बुद्धिको प्रशिक्षकलाई अनुमान लगाउन गाह्रो भएको हुन सक्छ । यसरी गार्डनरको मत अनुसार प्रत्येक व्यक्तिमा नौ प्रकारका विभिन्न प्रतिभा वा बौद्धिकता हुन्छन् । कुनै व्यक्तिमा दुई वा त्यसभन्दा बढी बौद्धिकता पनि हुन सक्छन् र कुनै व्यक्तिमा नौवटै प्रतिभा सन्तुलित रूपमा विद्यमान पनि हुन सक्छन् ।

गार्डनरका अनुसार अलग अलग बालक अलग अलग तरिकाले सिक्छन् । त्यसैले कक्षामा शिक्षकले अनेक प्रकारका बौद्धिकताको उपयोग गर्नु पर्ने आवश्यकता हुन्छ । जुन विद्यार्थीहरू पारम्परिक रूपमा सिक्न सक्दैनन्, ती नियमित रूपमा कक्षामा पछाडि पर्छन् । अलग अलग नौ प्रकारका बौद्धिकतामध्ये प्रत्येक सिकारुका लागि सिकाइने कतिपय गतिविधिहरूमा विद्यार्थीहरूलाई सरिक गराई सबै विद्यार्थीहरूलाई सफल पार्नमा शिक्षकले मद्दत गर्न सक्छन् । यस सिद्धान्तका अनुसार बालबालिकामा अलग अलग प्रकारका नौ प्रकारका बुद्धि रहन्छन् । प्रत्येक बालकसँग कम्तीमा पनि एक प्रकारको बुद्धि त रहन्छ नै, जो सबैभन्दा सशक्त हुन्छ । कतिपयको मान्यता छ कि त्यस्ता बौद्धिक शक्ति पहिचान गरी पढाउँदा बालबालिका धेरै सफल हुन सक्छन् ।

गार्डनरले बताएका बौद्धिकताका नौ प्रकार यसअनुसार रहेका छन् : (१) शाब्दिक/भाषिक बौद्धिकता, (२) तार्किक/गणितीय बौद्धिकता, (३) स्थानगत/दृश्यात्मक बौद्धिकता, (४) शारीरिक/गतिक बौद्धिकता, (५) साङ्गीतिक बौद्धिकता, (६) अन्तः वैयक्तिक बुद्धि, (७) अन्तर वैयक्तिक बौद्धिकता, (८) प्रकृतिवादी बौद्धिकता र (९) आध्यात्मिक/अस्तित्ववादी बौद्धिकता । उपर्युक्त बौद्धिकताका बारेमा गार्डनरले आफ्नो पुस्तक फ्रेम्स अफ माइन्ड द थ्योरी अफ मल्टिपल इन्टेलिजेन्स (२०११) भन्ने पुस्तकमा यसलाई विस्तारपूर्वक बताएको पाइन्छ । यस लेखमा ती नौवटै बौद्धिकताको परिचय, विद्यार्थीहरूका रुचिका क्षेत्र र शिक्षकले कक्षा सञ्चालन गर्न सक्ने कार्यकलापलाई निम्नानुसार छलफल गरिएको छ :

शाब्दिक/भाषिक बौद्धिकता(Verbal/linguistic intelligence)

शाब्दिक/भाषिक बौद्धिकताको तात्पर्य वाक्य वा शब्दको बोध क्षमता, शब्दावली, शब्दको क्रमको बिचको सम्बन्ध, शब्द पहिचान गर्ने क्षमता हो । यो भाषा तथा लेखाइ र बोलाइसित सम्बन्धित प्रतिभा हो । जुन मान्छेमा भाषिक बौद्धिकता उच्च हुन्छ, उसले शब्द वा भाषाको राम्ररी ज्ञान गर्न सक्छ । यस प्रकारको बौद्धिकता लगभग सबै मान्छेमा पाइन्छ । यो बौद्धिकता भएका व्यक्तिमा शब्द तथा भाषाको उपयोग क्षमता तीव्र हुन्छ । अर्थात् यो प्रतिभा भएका व्यक्ति भाषा प्रयोगमा निपुण हुन्छन् । उनीहरू शब्द प्रयोगमा सिपालु हुन्छन् । उनीहरू चित्रलाई शब्दमा सोच्न सक्दछन् । सामान्यतः यस्ता व्यक्ति शिष्ट वक्ता हुन्छन् । उनीहरूमा भाषण कौशल छिट्टै विकसित हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा यो बौद्धिकता मौखिक र लिखित भाषा सिक्ने दक्षता, भाषाका निश्चित लक्ष्यहरू हासिल गर्न भाषिक प्रयोगको क्षमतासँग सम्बन्धित छ । यस्ता प्रतिभा भएका व्यक्तिहरू सूचनाहरू विश्लेषण गर्न, भाषणहरू तयार गर्न तथा मौखिक र लिखित भाषासम्बन्धी पुस्तक, लेखरचना एवं रिपोर्टहरू तयार गर्न सक्ने क्षमता भएका हुन्छन् । यसअन्तर्गत यस्ता व्यक्ति आउँछन्, जसमा भाषा प्रवाह र आफ्नो कुरा कसैसमक्ष राख्ने क्षमता हुन्छ । यस्ता व्यक्तिहरूलाई भाषाहरू वा शब्दको धेरै ज्ञान हुन्छ । उनीहरूलाई भाषा सिक्न तथा प्रयोग गर्न राम्ररी आउँछ । यस्ता व्यक्तिहरू शब्दको सम्बन्धलाई गहिरोसँग बुझ्न सक्दछन् (प्रधान, सन् २०१९) । उनीहरूमा भाषिक कौशलमा सामेल हुने रुचि रहन्छ, जस्तै: सुन्नु, बोल्नु, लेख्नु, कहानी भन्नु, विस्तारपूर्वक बुझाउनु, हास्यको उपयोग गर्नु, शब्दको विन्यास एवं अर्थको समझ राख्नु, जानकारी याद राख्नु, कसैलाई आफ्नो विचार मनाउनु, भाषाको उपयोगको विश्लेषण गर्नु । यस्ता प्रतिभा भएका व्यक्तिहरूले छान्न सक्ने सम्भाव्य पेसा वा रुचि क्षेत्रहरू यसप्रकार देखिन्छन् : कवि, पत्रकार, लेखक, शिक्षक, वकिल, वक्ता/होस्ट, राजनीतिज्ञ, अनुवादक । विलियम शेक्सपियर र अप्रा विनफ्रे जस्ता भाषिक बौद्धिकता भएका मानिसहरू यस वर्गमा पर्दछन् (मेरेनस, सन् २०२०) । यस बौद्धिकतालाई मौखिक भाषिक गतिविधिसँग सम्बन्धित बौद्धिकता भनिन्छ । यो भाषाको उत्पादन र उपयोगको कौशलसँग सम्बन्धित बौद्धिकता हो । यस्तो बौद्धिकता भएका बालबालिकाहरू धेरै जसो कुराकानी गर्न र राम्रोसँग लेखनमा रुचि राख्छन् । कक्षामा निम्नलिखित गतिविधिहरू गर्दा यस्तो प्रकारको बुद्धिमता भएका बालबालिकाहरू सिकाइ प्रक्रियामा रुचिपूर्वक सहभागी हुन सक्छन् : कथा कथन, कथा लेखन, वाक्य तथा शब्दहरूको बोध क्षमता, टेलिभिजन वा रेडियो समाचार निर्माण, पत्रिका निर्माण, वहस, शब्दावली खेल, व्यावसायिक विज्ञापन सामग्री निर्माण आदि ।

तार्किक/गणितीय बौद्धिकता(Logical / Mathematical intelligence)

यसप्रकारको बौद्धिकता तर्क गर्न सक्ने, गणितीय समस्याहरूको समाधान गर्ने, अड्कको सम्बन्धलाई पहिचान गर्ने क्षमतासँग सम्बन्धित हुन्छ । अर्थात् यस्ता प्रतिभा भएका व्यक्तिमा तर्क एवं सङ्ख्याहरूको उपयोग गर्ने क्षमता तीव्र हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा तर्क शक्तिको आवश्यकता पर्ने बुद्धि यस प्रतिभासँग सम्बन्धित बौद्धिकता हो । यो बौद्धिकता भएका बालबालिकाहरू सङ्ख्या र कारण उचित प्रयोग गर्न सिपालु हुन्छन् । यो प्रतिभा तार्किक योग्यता एवं गणितीय कार्यसँग सम्बन्धित हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा यस्तो प्रतिभा भएका बालबालिकाहरू प्रमाणहरू विकास

गर्न, गणना गर्न, अमूर्त समस्याहरू समाधान गर्ने क्षमता भएका हुन्छन् । यसअन्तर्गत वैज्ञानिक चिन्तन र समस्या समाधानको कौशलले परिपूर्ण व्यक्ति पर्दछन् । यस बौद्धिकताले समस्याहरूको तार्किक विश्लेषण गर्ने, गणितीय क्रियाहरू गर्ने, वैज्ञानिक रूपका मुद्दाहरूलाई अनुसन्धान गर्ने क्षमतालाई जनाउँदछ (मेरेनस, सन् २०२०) । अर्थात् यस्ता प्रतिभा भएका व्यक्तिहरूमा तर्क गर्ने क्षमता, समस्या समाधान गर्ने क्षमता, वैज्ञानिक चिन्तन आदि गुण हुन्छन् । वैज्ञानिक तथा नोबेल पुरस्कार प्राप्त गर्नेहरूको यस्तो बुद्धि हुन्छ (प्रधान, सन् २०१९) । यस्तो क्षमता भएका व्यक्ति तार्किक एवं सङ्ख्यागत तरिकाबाट विभिन्न जानकारीहरूका बिच सम्बन्ध स्थापित गर्न सक्षम हुन्छन् र आफ्नो आसपासका दुनियाप्रति हमेसा जिज्ञासु हुन्छन् । उनीहरू कुनै प्रश्न सोध्ने र त्यसलाई प्रयोग गर्न मन पराउँछन् । जुन बालबालिकाहरूमा गणित एवं तार्किक बुद्धिमता हुन्छ, तिनीहरू तार्किक विचारक हुन्छन् र जसले गणितीय समस्या हल गर्नमा आनन्द लिन्छन् । यो वैज्ञानिक चिन्तन तथा समस्या समाधानको कौशलसँग सम्बद्ध बौद्धिकता हो । उनीहरूमा यसप्रकारका कौशलमा सामेल हुने रुचि रहन्छ : समस्याहरू हल गर्नु, जानकारीहरूलाई वर्ग एवं श्रेणीमा बाँड्नु, परस्पर सम्बन्ध स्थापित गर्नका लागि निश्चित सिद्धान्तको साथ कार्य गर्नु, कारणहरूको लामो सहसम्बन्धको अनुक्रम बनाउनु, नियन्त्रित सूत्रहरूको प्रयोग गर्नु, प्राकृतिक घटनाहरूका बारेमा प्रश्न एवं विस्मय प्रकट गर्नु, जटिल गणितीय गणनाहरू गर्नु, ज्यामितीय आकारहरूका साथ कार्य गर्नु आदि । अल्वर्ट आइन्स्टाइन र विल गेट्स जस्ता व्यक्तिहरू गणितीय बौद्धिकताले भरिएका व्यक्तिहरू हुन् (मेरेनस, सन् २०२०) । यस्ता क्षमता भएका व्यक्तिहरूले सम्हाल्न सक्ने सम्भावित पेसाहरू यसप्रकार रहेका देखिन्छन् : गणितज्ञ, लेखापाल, तथ्याङ्क विज्ञ, वैज्ञानिक, कम्प्युटर विश्लेषक, कम्प्युटर प्रोग्रामर, वित्तशास्त्री, इन्जिनियर, शोधकर्ता आदि । यसप्रकारको बुद्धि भएका बालबालिकाहरूसँग कक्षामा निम्नलिखित गतिविधिहरू कार्यकलापका रूपमा रूपमा सम्पन्न गर्नु उपयुक्त हुन्छ : तर्कको उपयोग गर्दै रहस्यहरू समाधान गर्ने, परिस्थितिको आधारमा परिणामको भविष्यवाणी गर्ने, सङ्ख्या वा तर्कका आधारमा समस्या हल गर्ने, बालबालिकालागि सही क्रम देखाउन खेलका लागि खेलौना र चित्रहरूको उपयोग गर्ने, भाषा सिकाइमा गणितीय सूत्र एवं खेल, खेलौना र चित्रहरूको उपयोग गर्ने आदि ।

स्थानगत/दृश्यात्मक बौद्धिकता (Spatial / Visual intelligence)

यस बुद्धिको तात्पर्य स्थानगत चित्रलाई मानसिक रूपमा परिवर्तन गर्ने, कल्पना गर्ने क्षमतासँग हुन्छ । यस बुद्धिमा बालक उच्च त्रिविमीय चित्रको माध्यमबाट सोच्छ । उसलाई कुन चिज कहाँ छ भन्ने थाहा हुन्छ । ऊ वातावरणप्रति सजग हुन्छ । यस्ता व्यक्तिलाई कल्पनात्मक कार्य गर्न मन पर्छ । यस्ता व्यक्तिलाई चित्र, बाटो, नक्सालाई राम्ररी सम्झन आउँछ । यसप्रकारको बुद्धिको उपयोग अन्तरिक्षको यात्रा तथा मानसिक कल्पनाको चित्रको स्वरूप दिनमा गरिन्छ । यस्ता व्यक्ति कुनै तथ्यको मानसिक विम्ब बनाउन र त्यसको परिमार्जन गर्न सक्षम हुन्छन् । अर्को शब्दमा भन्दा यस्ता व्यक्तिहरू वस्तु र विभिन्न स्थानगत आयामहरूलाई याद राख्ने क्षमताका हुन्छन् । यस्ता व्यक्तिहरू आफूले देखेका कुराहरूलाई सजिलैसँग आफ्नो मस्तिष्कमा राख्न सक्छन्, जस्तै : विमानचालक, चित्रकार, वास्तुकार, नाविक, मूर्तिकार, साजसज्जा विशेषज्ञ आदि (प्रधान, सन् २०१९) । यो प्रतिभा भएका बालबालिका चित्र निर्माणमा सिपालु हुन्छन् । यो दृश्यलाई सम्झने क्षमता हो । संसारलाई सही ढङ्गले देख्ने क्षमता वा आफ्नो

प्रत्यक्षीकरणको आधारमा संसारका पक्षहरूको पुनर्निर्माण गर्ने, परिवर्तित गर्ने आदि क्षमताहरू यस बौद्धिकताअन्तर्गत पर्दछन्, जस्तै : मूर्तिकार, जहाज चालक आदि । यो प्रतिभा भएको व्यक्ति कुनै पनि तथ्यलाई चित्रको रूपमा सोच्छ । प्राप्त जानकारीहरूलाई राख्नका लागि यिनीहरूले स्पष्ट मानसिक प्रतिविम्बहरूको सहारा लिन्छन् । उनीहरूलाई नक्साहरू, चार्ट, भिडियो तथा फिल्म हेर्नमा आनन्द आउँछ । स्थानिक बौद्धिकता भएका व्यक्तिमा नाभिगेटर र पाइलटहरूले प्रयोग गरेका विस्तृत स्थानको सम्भावित नमुनाहरू पहिचान गर्न र हेरफेर गर्न सक्ने विशेषताहरू हुन्छन् । फ्राडक लोयड राइट र अमेलिया एयरहर्ट जस्ता स्थानगत बौद्धिकता भएका व्यक्तिहरू हुन् । उनीहरूसँग स्थानगत दृश्यहरूलाई ठुलो मात्रामा र कुशलतापूर्वक पहिचान गर्ने र हेरफेर गर्ने क्षमता हुन्छ (मेरेनस, सन् २०२०) । उनीहरू सामेल हुन रुचाउँने कौशलहरू यसप्रकार छन् : पहेलीहरू बनाउँन, पढन, लेख्न, चार्ट एवं ग्राफलाई सम्झन, दिशाबोध राम्ररी गर्न, स्केच बनाउँन, दृष्टिसम्बन्धी कलाको माध्यमबाट रूप उपमा बनाउँन, प्रतिविम्बमा हेरफेर तथा निर्माण गर्न, वास्तविक वस्तुको डिजाइन गर्न, दृष्टिसम्बन्धी प्रतिविम्बको व्याख्या गर्न । यी क्षमता भएका व्यक्तिहरूले यस्ता क्षेत्रमा कुशलता हासिल गर्न सक्छन् : नाविक, शिल्पकार, ग्राफिक कलाकार, अन्वेषक, नक्सा वा रूपरेखा तयार पार्ने व्यक्ति, अन्तरिक डिजाइनर्स, म्याकनिक, इन्जिनियर्स, मूर्तिकार, सर्जन, चेस प्लेयर, ग्राफिक कलाकार, विमानचालक, चित्रकार, वास्तुकार, साजसज्जा विशेषज्ञ आदि ।

उच्च स्थानिक बुद्धि भएका विद्यार्थीहरू प्रायः जसो चित्रहरूमा चिन्तन गर्दछन् । यो दृश्य विम्ब तथा प्रतिरूप निर्माणको कौशलसँग सम्बन्धित बौद्धिकता हो । तिनीहरू कलासँग सम्बद्ध गतिविधिहरू र स्थानिक समस्याका साथमा राम्रो व्यवहार देखाउँछन् । स्थानिक बुद्धिलाई उजागर गर्नका लागि सिकाइका क्रममा शिक्षकले कक्षामा निम्नलिखित गतिविधिहरू गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ : पेन्टिङर प्लेआर्ट जस्ता कलापूर्ण गतिविधि, खेल, नक्सा (म्याप) पढ्नु र बनाउँनु, आरेख निर्माण गर्नु, परम्परागत नोटभन्दा मस्तिष्क म्यापको उपयोग गर्नु आदि ।

शारीरिक गतिक बौद्धिकता (Body kinesthetic intelligence)

शारीरिक हलचल एवं वस्तुहरूलाई दक्षतापूर्वक पकड्ने क्षमता नै शारीरिक गतिक वा शारीरिक इन्द्रियगत प्रतिभा हो । आफ्नो शरीरको गतिमा पर्याप्त नियन्त्रण गर्न सक्ने व्यक्तिमा यसप्रकारको बुद्धि रहन्छ । यस्तो बौद्धिकता भएका व्यक्तिहरूको सम्भाव्य क्षमता भनेको समस्याको समाधान गर्न आफ्नो सम्पूर्ण शरीर वा शरीरको भाग कुशलतापूर्वक प्रयोग गर्नु हो । यस बौद्धिकताले सम्पन्न बालकहरू शरीरका विभिन्न अङ्ग चलाउन सिपालु हुन्छन् । तिनले जटिल शारीरिक मुद्राहरू सजिलै गर्न सक्छन् । तिनीहरूमा वस्तुहरूलाई सावधानीपूर्वक वा प्रवीण ढङ्गबाट घुमाउने वा उपयोग गर्ने क्षमता हुन्छ । जो व्यक्ति आफ्नो शरीर या कुनै अङ्गको लचकताको उपयोग गर्न सक्छ, ती व्यक्ति यसअन्तर्गत पर्दछन् । अर्को शब्दमा भन्दा यस प्रकारको बुद्धिमा आफ्नो शारीरिक गतिमा नियन्त्रण राख्ने क्षमता, वस्तुहरूलाई सही ढङ्गले घुमाउने वा त्यसको उपयोग गर्ने क्षमता सम्मिलित हुन्छ । यसप्रकारको बुद्धिको आवश्यकता क्रिकेट खेलाडी, टेनिस खेलाडी, एथलेटिक, नृत्यकार, न्युरो सर्जन, शिल्पकार आदिमा अधिक हुन्छ किनकि यसमा वस्तुहरूको प्रयोग कुशलतापूर्वक गर्नुपर्छ । यिनीहरू शारीरिक अङ्ग सन्तुलन गर्न एवं हात र आँखाको

राप्ररी समन्वय गर्नमा सक्षम हुन्छन्, जस्तै : गोल खेलनु, नृत्य, शारीरिक समन्वय, खेलकुद, शारीरिक भाषाको उपयोग कला, अभिनय, शरीरको माध्यमले मनको भावहरू व्यक्त गर्ने क्षमता हुनु । यस प्रतिभासम्बद्ध व्यक्तिहरूका करियरका लागि सम्भाव्य मार्ग यसप्रकार देखिन्छन् : एथलिट, शारीरिक शिक्षाको शिक्षक, नर्तक, शल्यचिकित्सक, मेकानिक, सिकर्मी, अभिनेता, अग्निशमन दलका सदस्य, कालिगढ, खेलाडी, धावक, जिम्नास्टिक । यस्तो बौद्धिकता भएका माइकल जोर्डन र सिमोन बाइल्स जस्ता व्यक्तिहरू पर्दछन् (मेरेनस, सन् २०२०) । यस्तो बुद्धि भएका बालबालिकाहरू खेलसँग सम्बन्धित कुरामा रुचि राख्दछन् । यस्ता बालबालिकाका लागि शिक्षण सिकाइमा निम्नलिखित गतिविधिहरू गर्नु वाञ्छनीय हुन्छन् : ऐतिहासिक वा साहित्यिक आयोजनाहरूको नाटकीय पुनर्रचना गर्नु, वस्तुहरूको मापनका लागि शारीरिक विभिन्न भागको उपयोग गर्नु, लोकनृत्य सिक्नु, विभिन्न प्रकारका वास्तु सिल्प मोडलको डिजाइन र निर्माण गर्नु, गणित पठनका क्रममा भिन्न भिन्न आकारहरूको उपयोग गर्नु, प्रत्येक शब्दसँग जोडिएका योगमुद्राका साथ एक कथा वा शब्द शब्दावलीको अभ्यास गर्नु आदि ।

साङ्गीतिक बौद्धिकता (Musical intelligence)

यस प्रकारको बुद्धिमा लय वा ताललाई सही ढङ्गले प्रयोग वा प्रत्यक्षण गर्ने क्षमता हुन्छ । यस्ता बालबालिकालाई एकपल्टमा कविता, गीतको धुन सजिलै याद हुन जान्छ । उनीहरू वाद्य यन्त्रलाई बजाउनमा रुचि लिन्छन् । अर्थात् यस्ता व्यक्तिहरूको झुकाव साङ्गीतमा हुन्छ । यस प्रतिभामा साङ्गीतलाई सही उपयोग गर्ने क्षमता हुन्छ (प्रधान, सन् २०१९) । अर्को शब्दमा भन्दा यस्तो बुद्धि साङ्गीतकार वा गीतकारमा पाइन्छ । यो त्यस प्रकारको बुद्धिको भाग हो, जसमा लय, ताल, गायनप्रति उतारचढावको संवेदनशीलता अधिक हुन्छ । यो बुद्धि साङ्गीत दिने, गीत गाउनेमा अधिक हुन्छ । अर्थात् यस प्रकारको प्रतिभामा साङ्गीतको रचना गर्ने क्षमता हुन्छ । यस्ता बालबालिका साङ्गीतमा रुचि राख्ने, ध्वनि, ताल एवं प्याट्रनको रूपमा सोच्ने गर्छन् । ऊ साङ्गीतमा जे सुन्छ, त्यसमा तुरुन्त आफ्नो प्रतिक्रिया दिन्छ, चाहे त्यो प्रशंसा होस् वा आलोचना । यसमा कुनै विद्यार्थी वातावरणमा पाइने ध्वनिप्रति अत्यन्त संवेदनशील हुन्छन् । तिनमा यस प्रकारका कार्य गर्ने कौशलता रहन्छ: गाउनु, सिटी बजाउनु, वाद्ययन्त्र बजाउनु, स्वरलहरी पहिचान गर्नु, साङ्गीत रचना गर्नु, मेलोडी याद राख्नु, ताल एवं साङ्गीतको ढाँचा याद राख्नु । साङ्गीतमा सिपालु हुनु यस्ता प्रतिभा भएका विद्यार्थीहरूको विशेषता हो । बिथोभन र एड सिरन जस्ता साङ्गीतिक बौद्धिकता भएका मानिसहरू हुन् । उनीहरूसँग साङ्गीत पिच, ताल, टोन पहिचान गर्न र सिर्जना गर्न सक्ने क्षमता हुन्छ (मेरेनस, सन् २०२०) । यस्ता क्षमता भएका व्यक्तिहरूको सम्भाव्य करियरका क्षेत्र यस प्रकारका देखिन्छन् : गायक, साङ्गीतज्ञ आदि ।

उच्च साङ्गीत बुद्धि भएका बालबालिकाहरू लयका माध्यमबाट राम्रोसँग सिक्दछन् । उनीहरू प्रायः जसो साङ्गीत गतिविधिहरूबाट आनन्द लिन्छन् । यो साङ्गीतिक लय तथा अभिरचनाहरूप्रति संवेदनशील बौद्धिकता हो । साङ्गीतिक बुद्धि भएका बालबालिकाका लागि निम्नलिखित कक्षागत गतिविधि गर्नु उपयुक्त हुन्छ: कविता लेख्न र पढ्न लगाउने, भाषासँग सम्बन्धित अवधारणाका बारेमा गीत र र्याप बनाउनु, भाषासँग सम्बन्धित साङ्गीतका धुनका

लागि चित्र पुस्तकहरू पढ्नु, विभिन्न विषयका लागि गीत वा मेमोरी डिभाइस बनाउनु, कक्षामा आर्केस्टा (वाद्य) का साथ मात्रात्मक शब्दको उच्चारण गर्नु र उक्त समयमा आफ्नो शरीरको हाउभाउ साथ अलग प्रकारको ध्वनि उच्चारण गर्नु आदि ।

अन्तः वैयक्तिक बौद्धिकता (Intrapersonal intelligence)

अन्तः वैयक्तिक बौद्धिकता भनेको आफैँलाई बुझ्ने क्षमता हो । यस्ता प्रतिभा भएका व्यक्ति आफैँलाई बुझ्न सियालु हुन्छन् । आफ्नो भाव, सोच, स्वप्न, भावनाहरूका बारेमा विशेष रूपले संवेदनशील वा सचेत हुनु यस्ता बुद्धि भएका व्यक्तिका विशेषताहरू हुन् । उनीहरू दृढ व्यक्तित्व भएका हुन्छन् । हरेक वस्तुप्रति उनीहरूको आफ्नो दृढ राय, सोच हुन्छ । हर चिजप्रति आफ्नो दृष्टिकोण हुन्छ । उनीहरू भीडबाट केही पर रहन मन पराउँछन् । यस बुद्धिमा आफ्नो भाव एवं संवेगको मनिटर गर्ने क्षमता हुन्छ । उनीहरूमा आफ्नो भावना र प्रेरणालाई सम्झने क्षमता हुन्छ । यस्ता व्यक्ति गहिरो सोचमन हुन्छन् । आफ्ना निजी भावना, अभिप्रेरणा तथा इच्छाहरूलाई जानेर त्यस ज्ञानलाई अर्को व्यक्तिमा प्रयोग गर्दछन् (प्रधान, सन् २०१९) । अरस्तु र माया एन्जेलु अन्तः बौद्धिकता भएका मानिसहरू हुन् । यस्ता प्रतिभा भएका व्यक्तिहरूसँग उसका आफ्नै मुडहरू, चाहनाहरू, इच्छाहरू र आशयहरू पहिचान गर्ने क्षमता हुन्छ (मेरेनस, सन् २०२०) । यसप्रकारको बौद्धिकताले जीवनका कुन चाहिँ लक्ष्यहरू महत्त्वपूर्ण छन् र तिनीहरूलाई कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा बुझ्न व्यक्तिलाई मद्दत गर्न सक्छ । यस्ता प्रतिभा भएका व्यक्तिका सम्भावित क्यारियर विकल्पहरू यसप्रकार रहेका देखिन्छन् : मनोचिकित्सक, मनोवैज्ञानिक, सल्लाहकार, पुरोहित, दार्शनिक, धार्मिक नेता, डिजाइनर, प्लानर आदि । यस्तो क्षमता भएका विद्यार्थीहरू स्वयं आफ्ना प्रेरणाहरू र क्षमताका बारेमा निकै जान्दछन् । यिनीहरू अन्य व्यक्तिहरूका प्रेरणा, इच्छा र आवश्यकताहरूलाई सम्झने क्षमता राख्दछन् । उनीहरूसँग प्रायः उच्च स्तरको आत्म जागरुकता र भावनात्मक बुद्धिमता हुन्छ । यस्तो क्षमता भएका बालबालिकाहरूका लागि कक्षामा निम्नलिखित गतिविधिहरू गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ : आत्मकथा लेख्न लगाउनु, स्वतन्त्र रूपमा काम गर्न लगाउनु, उनीहरूको रुचि अनुकूल ऐतिहासिक र साहित्यिक तथ्यका बारेमा निबन्ध लेख्नु, उनीहरूकै दृष्टिकोणबाट कुनै कथाको पुनर्लेखन गर्नु, यदि उनीहरू कुनै अन्य संस्कृतिसँग सम्बन्धित छन् भने ती अर्को संस्कृतिसँग के कसरी भिन्न छन् भन्ने थाहा पाउनु आदि ।

अन्तर वैयक्तिक बौद्धिकता (Interpersonal intelligence)

अन्तर वैयक्तिक बौद्धिकता भएका व्यक्तिहरूमा अरू व्यक्तिको मनसाय बुझ्ने, उत्प्रेरणा दिने, अरू व्यक्तिको इच्छा बुझ्ने र अरूसँग मिलेर प्रभावकारी रूपमा काम गर्न सक्ने विशेषता हुन्छ । यस्ता मान्छे समूहबिच राम्रो मानिन्छन् । यो प्रतिभा भएका व्यक्तिले अर्काको भावनालाई छिट्टै बुझ्छन् । त्यसैले यस्ताका धेरै साथी हुन्छन् । अर्थात् यो प्रतिभा सम्पन्न व्यक्ति अर्काको भावनाहरू, व्यवहारहरू, अभिप्रेरणा आदिको बारेमा जानेर ऊसँग राम्ररी संवाद गर्छ । अतः यो अर्काको भावना वा इरादालाई बुझ्ने क्षमता हो । यस्ता बुद्धि भएका व्यक्ति अरू व्यक्तिका इच्छा, आवश्यकतालाई बुझ्ने, प्रेरणा दिने, अरूको सुख दुःखप्रति संवेदनशील हुने गर्छन् (प्रधान, सन् २०१९) । यस्तो बुद्धि भएका व्यक्तिमा

नयाँ परिस्थितिमा व्यक्ति कुन प्रकारको व्यवहार गर्छ आदिको बारेमा पूर्वकथन गर्ने क्षमता हुन्छ । यो अरूलाई सम्झाउने एवं सम्बन्ध स्थापित गर्ने प्रतिभा हो । यस्ता प्रतिभा भएका व्यक्तिमा प्रायः अरूका भावनाहरू, इरादाहरू एवं उत्प्रेरणाहरू महसुस गर्ने अलौकिक शक्ति हुन्छ । ऊ बहुत राम्रो समन्वयात्मक क्षमताको हुन्छ । ऊ समूहमा शान्ति बनाइ राख्ने चेष्टा गर्दछ एवं सहयोगलाई प्रोत्साहित गर्दछ । ऊ अरूसँग संवाद सुरु गर्नका लागि वाक् (जस्तो बोल्नु) एवं अवाक (जस्तो आँखा जुधाउनु, शारीरिक भाषा) दुवै भाषाको उपयोग गर्दछ । उनीहरू यसप्रकारका कौशलमा सामेल हुन रुचाउँछन् : आफ्नो अन्तर्भावनाहरू, सपनाहरू, अर्कासँगको सम्बन्ध तथा कमजोरीलाई बुझ्ने कोसिस गर्नु, स्वयंको शक्ति एवं कमजोरी पहिचान्नु, स्वयं विचार प्रकट गर्नु एवं त्यसको विश्लेषण गर्नु, स्वयंको साथ तर्क वितर्क गर्नु आदि । उनीहरूका करियरका लागि सम्भव मार्ग यसप्रकार देखिन्छन् : अनुसन्धानकर्ता, सिद्धान्त प्रणेता, दार्शनिक आदि । महात्मा गान्धी र मदर टेरेसा जस्ता अन्तर वैयक्तिक बौद्धिकता भएका मानिसहरू हुन् (मरेनस, सन् २०२०) । यस्ता क्षमता भएका व्यक्तिहरूले निम्न पेसा छान्न सक्छन् : परामर्शदाता, राजनीतिज्ञ, व्यापारी, शिक्षक, मनोवैज्ञानिक, प्रबन्धक, सार्वजनिक सम्बन्ध, सामाजिक कार्यकर्ता, धार्मिक नेता आदि । यसलाई पारस्परिक बौद्धिक क्षमता पनि भनिन्छ । पारस्परिक बौद्धिक क्षमता भएका विद्यार्थीहरू विशेष गरी एक आपसमा मित्रता कायम गर्न, सहकारीता साथ काम गर्न रुचाउँछन् । यस प्रतिभाको उजागर गर्न शिक्षार्थीहरूलाई पढाउँदा निम्नलिखित गतिविधिहरू कार्यकलापका रूपमा गर्न सकिन्छ : कुनै एक परियोजनामा ससाना समूह बनाई काम गर्नु, साक्षत्कारको आयोजना गर्नु, भूमिका निर्वाह (रोल प्ले) गर्ने खालका ऐतिहासिक या साहित्यिक स्थिति निर्माण गर्नु, टिम निर्माण अभ्यास गर्नु, सहकारी या टिम, भिडियो गेम, बोर्ड या कार्ड गेम आदि बनाउनु, राजनीतिक अभियान र चुनावप्रति व्यङ्ग्य गर्नु आदि ।

प्रकृतिवादी बौद्धिकता (Naturalistic intelligence)

सन् १९९८ मा गार्डनरले यस बुद्धिलाई बौद्धिकताको सिद्धान्तमा थप गरेका हुन् । यसप्रकारका बुद्धि भएका व्यक्ति आफ्नो वातावरणप्रति बहुत सजग हुन्छन् । यो प्रतिभा भएका व्यक्ति प्राकृतिक विशेषता पहिचान गर्न सिपालु हुन्छन् । उनीहरू प्रकृतिका बारेमा अधिक जानकारी राख्न रुचाउँछन् । यस्ता प्रतिभा भएका व्यक्तिलाई बोटविस्वा र जनावरहरूको रेखदेख गर्नमा औधि चाख हुन्छ (प्रधान, सन् २०१९) । चार्ल्स डार्विन र जेन गोड्डल जस्ता प्रकृतिवादी बौद्धिकता सम्पन्न व्यक्तिहरू हुन् (मरेनस, सन् २०२०) । यस प्रतिभा सम्पन्न व्यक्तिहरूका सम्भावित क्यारियर विकल्पहरू यसप्रकार देखिन्छन् : किसान, वनस्पति विज्ञ, जीव वैज्ञानिक, खगोलविद्, मौसमविद्, भूवैज्ञानिक, भेटनरी डाक्टर, वातावरण विशेषज्ञ, शिकारी, किसान, पर्यटक आदि ।

प्रकृतिवादी बौद्धिकता भएका शिक्षार्थीहरू प्रायः प्रकृतिप्रेमी हुन्छन् । उनीहरूको रुचि विशेष गरी पृथ्वी विज्ञानमा वा प्रकृति जगत्मा हुन्छ र त्यसैमा उनीहरू उत्कृष्ट समझ राख्दछन् । यस्तो क्षमता भएका शिक्षार्थीहरूका लागि निम्नलिखित शिक्षण कार्यकलाप गर्नु उपयुक्त हुन्छ : प्राकृतिक संसारमा भएका प्रजातिहरूलाई वर्गीकृत गर्नु, प्रकृतिबाट वस्तुहरू लिनु, एक सामुदायिक प्रकृति सफाई कार्यक्रमको वातावरण तयार पार्नु र बालबालिकालाई संलग्न गराउनु आदि ।

आध्यात्मिक/अस्तित्ववादी बौद्धिकता (Existentialistic intelligence)

गार्डनरले सन् २००० मा नयाँ नवौँ प्रकारको बुद्धिको चर्चा गरे जसलाई अस्तित्ववादी बुद्धि भनिन्छ । यसको तात्पर्य मानव संसारका बारेमा छिपेको रहस्य, जिन्दगी, मृत्यु तथा मानव अनुभूतिको वास्तविकताको बारेमा उपयुक्त प्रश्न सोधेर जान्ने क्षमतासँग सम्बन्धित छ । आध्यात्मिक तथा अस्तित्ववादी प्रतिभा न्यासध्यान गर्न मन पराउने व्यक्तित्वसँग सम्बन्धित छ । आत्मिक रूपले अरूलाई सहयोग गर्ने, धार्मिक साहित्य पढ्न मन पराउने र अरूको आवश्यकतामा ध्यान दिने, अमूर्त र भावनात्मक कुराहरू अनुभूति गर्न सक्ने क्षमतासँग यो प्रतिभा सम्बन्धित रहेको छ (मुलिकान, सन् २०१२, पृ. ३९) । यसअन्तर्गत मानव व्यवहारका रहस्यहरू, मौनता, मानव अनुभूत वस्तुहरू र जीवन जगतसँग सम्बन्धित दार्शनिक पक्षहरू पर्दछन् । यसप्रकारको बुद्धि दार्शनिक चिन्तकहरूमा अधिक देख्न सकिन्छ । अस्तित्वसम्बन्धी प्रतिभाका लागि आफू र आफ्नो अस्तित्वको खोज गर्ने, सोबारेमा प्रश्न गर्ने, जीवन, जन्म र मृत्युको बारेमा प्रश्न गर्ने र अन्य ग्रहहरूमा जीवनका अस्तित्व, स्वर्ग, देवता आदिको बारेमा चिन्तन गर्ने र चासो राख्ने आदि कुराहरूका आधारमा शिक्षण सिकाइ कार्य सम्पन्न गर्न सकिन्छ ।

उपर्युक्त नौवटा प्रतिभा भएका सिकारूहरू कक्षाकोठामा हुने भएकाले त्यसको विकासका लागि उनीहरूको रुचि र क्षमताअनुसार शिक्षण गर्न पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र कक्षाकोठामा बहुप्रतिभाको प्रयोग गर्न नितान्त आवश्यक रहेको छ । यसबाट बालबालिकाको कठिनाइ स्तर पहिचान गरी सोहीअनुसार शिक्षण गर्न सजिलो हुने गर्दछ । यसैगरी बालबालिकाको सिक्ने तरिकाको पहिचान गरी उनीहरूको सिक्ने तरिकाअनुसार शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप र शैक्षिक सामग्रीको सङ्कलन, निर्माण र प्रयोग गर्न सहज हुने गरी कक्षा शिक्षण कार्यकलापलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ (गार्डनर, सन् १९८३, पृ. ३०२) । त्यस्तै सुविधाविहीन बालबालिकाहरूमा भएको प्रतिभा पहिचान गरी सिकाइ क्रियाकलाप तयार पार्न सकिने र बहुप्रतिभाको सहायताले विद्यार्थीहरूको समूह वर्गीकरण गरी उनीहरूको उपचारात्मक मूल्याङ्कन गर्न सहयोग पुग्ने भएकाले कक्षाकोठामा यस सिद्धान्तको प्रयोग हुन जरूरी रहेको छ ।

बहुबौद्धिकता सिद्धान्तबाट विद्यालय तथा पाठ्यक्रम निर्देशित हुनुपर्ने र एउटा राम्रो शिक्षकले बहुबौद्धिकता सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरी कक्षा शिक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ (मुलिकान, सन् २०१२, पृ. ४३) । यसले शिक्षण सिकाइमा फरक तरिकाहरू प्रस्तुत गरी सिकारूले सिक्न सक्ने सम्भावित फरक शैलीलाई विशेष महङ्खव दिएको छ (मुरे, सन् २०१६, पृ. ६) यसकै आधारमा विधि तथा सामग्रीको प्रयोग गरी विद्यार्थीको क्षमता पहिचान गरी शिक्षण गर्नु पर्दछ (मुरे, सन् २०१६, पृ. ९) । शिक्षण सामग्रीको प्रयोग गर्दा शिक्षार्थीको रचनात्मक काम उजागर हुनुपर्दछ । प्रतिभाका क्षेत्रअनुसारका सिर्जनात्मक कार्यहरू फरक फरक हुने भएकाले त्यसका लागि फरक फरक प्रकृतिको शिक्षण सामग्री प्रयोग गर्नु पर्दछ (गार्डनर, सन् २००६, पृ. ६७) । विद्यार्थीले आफ्नो प्रतिभा र क्षमताअनुसार विभिन्न भूमिका कक्षाकोठाभित्र खेल्ने गर्दछन् । कसैले चित्र बनाउने, कसैले लेख्ने, कसैले निर्माण गर्ने र कसैले प्रस्तुति दिने क्रियाकलाप गर्ने गर्दछन्, त्यसका लागि फरक फरक प्रकृतिका शिक्षण सामग्रीको आवश्यकता पर्ने गर्दछ । अतः शिक्षकले विद्यार्थीको प्रतिभा पहिचान गरी तदनुरूप शिक्षण सामग्रीको उपयोग गरी शिक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

निष्कर्ष

अमेरिकी मनोवैज्ञानिक हावर्ड गार्डनरले सर्वप्रथम फ्रेम्स अफ माइन्ड (१९८३) भन्ने पुस्तकमा प्रतिपादन गरेको बहुबौद्धिकताको सिद्धान्त मनोविज्ञानका प्रमुख सिद्धान्तहरू मध्येको एक हो । जसमा उनले बौद्धिकताको परिभाषालाई विस्तृत रूपमा प्रकाश पारेको देखिन्छ । उनले जैविकका साथै सांस्कृतिक अनुसन्धानको उपयोग गर्दै मानिसमा रहने बौद्धिकतालाई सुरुमा ७ भागमा बाँडेका थिए । पछि प्राकृतिक थपेर आठ भागमा बाँडे । अझ पछि अस्तित्ववादी थपेर नौ प्रकारका बौद्धिक क्षमताहरूको रूपरेखा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । गार्डनरका अनुसार नौवटा बौद्धिकता यसप्रकार रहेका छन् : शाब्दिक/भाषिक बौद्धिकता, तार्किक/गणितीय बौद्धिकता, स्थानगत/दृश्यात्मक बौद्धिकता, शारीरिक गतिक बौद्धिकता, साङ्गीतिक बौद्धिकता, अन्तः वैयक्तिक बौद्धिकता, अन्तर वैयक्तिक बौद्धिकता, प्रकृतिवादी बौद्धिकता र आध्यात्मिक/अस्तित्ववादी बौद्धिकता । उनका अनुसार व्यक्तिमा विभिन्न प्रकारका बुद्धिहरूको अस्तित्व हुन्छ । प्रत्येक बुद्धि एक अर्काबाट स्वतन्त्र रहेर कार्य गर्छन् । हरेक मान्छेमा अलग अलग प्रकारको बुद्धि हुन्छ । मानिसहरू सबै प्रकारका बौद्धिकता एकैसाथ लिएर जन्मेका हुँदैनन् । त्यसैले शिक्षणलाई प्रभावकारी र उपलब्धिपूर्ण बनाउन बहुप्रतिभाको ख्याल गरिनु पर्दछ । यसका लागि कक्षा सिकाइ कार्यक्रमलाप सञ्चालन गर्दा व्यक्तिगत भिन्नता वा प्रतिभालाई विशेष ध्यान दिनुपर्दछ, जसले गर्दा बालबालिकामा रहेको बहुप्रतिभाको समेत उजागर हुन सकोस् । यसबाट बालबालिकाको कठिनाइ स्तर थाहा पाउन, बालबालिकाको क्षमता पहिचान गरी शिक्षण सिकाइ गर्न, उचित शिक्षण विधि र सामग्रीको चयन गर्नका लागि सहयोग पुग्दछ । अतः बहुबौद्धिकता वा बहुप्रतिभाको सिद्धान्तलाई शिक्षण सिकाइमा उपयोग गर्नुपर्ने आजको आवश्यकता देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५०), नेपाली भाषा शिक्षण (तृ.सं.), कुञ्जल प्रकाशन ।

गार्डनर, एच. (सन् १९८३), फ्रेम्स अफ माइन्ड, बेसिक बुक्स ।

गार्डनर, एच. (सन् २००६), मल्टिपल इन्टेलिजेन्सेज, बेसिक बुक्स ।

पोखरेल, बालकृष्ण (सम्पा.) (२०५०), नेपाली बृहत् शब्दकोश, प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

प्रधान, प्रवीण (सन् २०१९, नाभेम्बर ४), गार्डनर थ्योरी अफ मल्टिपल इन्टेलिजेन्सेस इन हिन्दी, हिन्दी वाणी ।

<https://hindivaani.com/gardner-theory-of-multiple-intelligence-in-hindi/>

बन्दे (सन् २०१९, मे ३), बुद्धि के सिद्धान्त और प्रतिपादक, स्कटबुज ।

<https://www.scotbuzz.org/2019/05/buddhi-ke-siddhant.html>

बराल, टीकादत्त (सम्पा.) (२०६८), तत्सम नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोश, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

मेरेनस, एम. (सन् २०२०, जुन ९), गार्डनरस् थ्योरी अफ मल्टिपल इन्टेलिजेन्सेस, सिम्प्ली साइकोलोजी ।

<https://www.simplypsychology.org/multiple-intelligences.html>

मुरे, एन. केएल. (सन् २०१६), टिचर्स पर्सोप्सन एण्ड प्राक्टिस अफ मल्टिपल इन्टिलिजेन्सेज थ्यौरी इन मिडल स्कुल. [अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र], वाल्डन विश्वविद्यालय, अमेरिका ।

मुलिकान, के. (सन् २०१२), मल्टिपल इन्टिलिजेन्सेज इन द टेक्स : इक्जामिनिङ द प्रिसेन्स अफ इन्टिलिजेन्सिज टाक्स इन द एनोटेड टिचर्स इडिसन्स अफ फोर हाइ स्कुल युनाइटेड स्टेट हिस्ट्री टेक्सबुक्स [अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध], फ्लोरिडा विश्वविद्यालय, अमेरिका ।

वासरम्यान, जे. डि. र टुल्स्की, डि. एस. (सन् २००५), अ हिस्ट्री अफ इन्टिलेक्चुअल असाइनमेन्ट, द गुलफोर्ड प्रेस ।

सुसान, भि., जुली र साल्टन, बि. (सन् २००५), मल्टिपल इन्टिलिजेन्सेज इन द इलिमेन्ट्री क्लासरूम, टिचर्स कलेज प्रेस ।

हेमिङ्ग, ए. (सन् २००८), मल्टिपल इन्टिलिजेन्स इन द क्लासरूम [अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र], केन्टकी विश्वविद्यालय, अमेरिका ।